

ABSTRACT

“Jesus said to them, ‘Very truly I tell you, unless you eat the flesh of the Son of Man and drink his blood, you have no life in you.’” (John 6:53). These words of Jesus caused deep consternation among his listeners, leading even some of his disciples to turn their backs on him. In this paper, we will try to unravel the hermeneutical layers of Jesus’s quoted statement through an exegetical investigation. Why, then, on the shores of the Sea of Galilee, did those around Jesus stumble at his words? Why did Jesus choose these images to express his message? How does the topos of bread coming down from heaven relate to the drinking of blood and life? What did those being present understand, and what did they not? What guides and escapes the attention of today’s reader when he encounters this passage? In this study, we will seek answers to these questions, while we may feel challenged too: do we experience the same stumbling block of understanding or disbelief when we hear Jesus’s radical words today?

KEYWORDS: midrash, homily, wisdom literature, manna, blood and body of Christ

Bevezetés

A Jn 6,53-ban a jézusi megszólalásban felsorakoztatott toposzoknak különleges töltete van. A mai igeolvasónak az utolsó vacsora képét vetíti elő, a szentségi értelmezés felé fordítja gondolatait. Ugyanakkor a szentségi értelmezés – mintegy kétezer év harcos dogmatörténetének távlatából – az eucharisztia feletti öröm révén sokkal inkább a megbékélés győzelmes érzületével tölt el, és kevésbé marad személyesen érzékeny a Jézustól akkor és ott elhangzó szavak bizarrságára, radikalitásának botrányára. A hívő–hitetlen jánosi oppozíció tematizálásában a jézusi jelenet „megkeresztelt” olvasata megtévesztően leegyszerűsítő lehet.



*Jasper-Makay
Emese*

JÉZUS RADIKÁLIS SZAVAI – HERMENEUTIKAI RÉTEGEK KITAPINTÁSA A JÁNOS 6,53-BAN

Abban a törekvésünkben, hogy az idézett igehely jelentésrétegeihez megfelelő módon közelítsünk, szükséges az egész fejezet áttekintése. Az exegetikai vizsgálat alapvetéseként megállapítjuk, hogy a hatodik fejezet felépítését a Jánosnál domináns krisztológiai szempontok szervezik. A fejezetet egy egységbe rendezett konstrukciónak tekintjük, amelyben az események és beszéd fő célja a Jézus Krisztus személyére való rámutatás. A fejezet egységben való szemlélését támogatja, hogy határozott irodalmi szerkesztési mintát mutat, amelyet tüzetesen fogunk vizsgálni. A krisztológiai mellett szótériológiai vonatkozások is megjelennek, kiegészülve eszkatológiai szempontokkal, melyekre a terjedelem korlátai miatt csupán röviden utalunk.¹

A messiás megmutatkozása természeti csodák által

6,1–15. Ötezer ember megvendégelése

A fejezet elején az ötezer ember megvendégelésének jelenete a pusztai vándorlás manacsodájára való visszautalás (Exod 16). Meghatározó információ, hogy az esemény a páska ünnepe közeledtével történik (Jn 6,4). A páska említésének legfőbb funkciója, hogy a páskabarány motívuma lengje be az egész fejezetet, összekapcsolva az ószövetségi rítus elrendelését a jézusi passió evangéliumi kontextusával, az ünnepet a beteljesedéssel. A jelenet emelkedettségéhez nagyban hozzájárul, hogy az első században a páskához az eszkatologikus megváltás reménye társult.² Szintén a jánosi „díszlet” része a Jézust követő arctalan „sokaság” karakterrajza: a jelek miatt követték őt, csupán „jelhívók” voltak, nem volt „igazi” hitük.³

A szinoptikus evangéliumok szintén említik a kenyérszaporítás természeti csodáját,⁴ de csak Jánosnál kap kitüntetett szerepet az étel származása, a táplálék mint

spirituális életfeltétel, szükséglet.⁵ János egy mély, krisztológiai tanításnak rendeli alá ezt a képet: Jézus nem csupán az új Mózes, aki az új manna adja a népnek, hanem ő maga az emberiség legnagyobb szükségét betöltő mennyei táplálék.⁶

A valódi lelki elköteleződés hiányát, az életváltozás nélküli rajongást látjuk jánosi szembeállításban, amikor a tömeg felismerni véli Jézusban a megígért prófétát, és erővel királlyá akarja tenni, ő azonban elmenekül ez elől.⁷ Jézus próféta és királyi mivolta olyan „hívók” által kerül elismerésre, akiknek a hite nem társul valódi lelki látással, szívbéli megértéssel, Jézus személyének valóságos megértésével. Jézus többször elmondja (el kell mondja) az evangéliumban, hogy az ő királysága nem ebből a világból való (18,36).

6,16–21. Jézus a tengeren jár.⁸

Szándékos szerkesztői döntés, hogy a következő jelenet is egy természeti csoda. A csodatörténet a fejezet kompozíciójának egészét tekintve még az előkészítő, felvezető szakasz része, ahol mint második természeti csoda szerepel. Jézus személyének krisztológiai és szótériológiai szempontból való újbóli megvilágítása a nyomatékosítás, fokozás céljával történik.⁹

A kenyérszaporításhoz hasonlóan¹⁰ a vízen járás és a tenger lecsillapítása a zsidó és a pogány hitvilágban is egyaránt felbukkanó motívum, bár ez utóbbiban nem feltétlenül epifániatörténetekről van szó, és az evangéliumoktól eltérően jellemzően nem csodatörténetekben jelennek meg.¹¹ Gerd Theissen megfogalmazásában „a szűkebb értelemben vett epifániák akkor következnek be, amikor egy személy isteni mivolta nem pusztán a cselekedeteinek hatásaiban vagy a kísérő jelenségekben, hanem ma-

1 KEENER, Craig S.: *The Gospel of John, A Commentary*, Volume 1., Grand Rapids, Baker Academic, 2012, 663.

2 Uo., 665. megjegyzi, hogy a rabbinikus irodalom és történeti feljegyzések szerint az első században a páska ünnepének felfokozott hangulatát áthatotta az eszkatologikus megváltás reménye. Ld. az Exod 12,42-ről: TN [Codex Neofiti] „*It is a night reserved and set asides for redemption to the name of the Lord at the time the children of Israel were brought out redeemed from the land of Egypt. Truly, four nights are those that are written in the Book of Memorials.*” és TJ [Targum Pszeudo-Jonatan] „*Four nights are inscribed in the Book of Memorials before the Master of the world. The first night, when he was revealed to create the world; the second, when he was revealed to Abraham; the third, when he was revealed in Egypt, and his hand slew all the first-born of Egypt, and his right hand delivered the first-born of Israel; the fourth, when he will be revealed to redeem the people of the house of Israel from among the peoples. And he called all of them “nights of watching.” Therefore, Moses says clearly: “It is a night reserved for redemption from before the Lord, to bring out the people of the children of Israel from the land of Egypt. That is the night that was protected from the Destroying Angel for all the children of Israel who were in Egypt, and (it is) also (reserved) for their deliverance from their exiles throughout their generations.*” Vö.: Bel 2.223-227 (FLAVIUS Josephus: *A zsidó háború*, ford. Dr. RÉVAY József, [h. n.], Káldor György Könyvkiadóvállalat, 1948, 146–147.); Ant 20.105-112 (FLAVIUS Josephus: *A zsidók története*, ford. Dr. RÉVAY József, Budapest, Európa Könyvkiadó, 1980, 229–230.).

3 KEENER: i. m., 665, 669.

4 Vö.: Mt 14,13-21; Mk 6,32-44; Lk 9,10-17.

5 Vö. 2Kir 4,42-44. KEENER: i. m., 663–664. kitér rá, hogy a szinoptikusokkal való összevetés alapján a beszámoló részleteiben megmutatózó eltérések arra engednek következtetni, hogy az ötezer ember megvendégelésének emlékét több korai hagyomány is őrizhette. Valószínűsíthető, hogy János saját forrásból dolgozott, és a részletgazdagság miatt ez a változat őrizheti a legtöbb autentikus elemet. Uo., 4-6 l.; Keener példákat sorol más kommentárokból, amelyek támogatják ezt a felfogást.

6 Uo., 663.

7 Uo., 670.; A 6,14 feltehetően visszautalás a mózesi prófétai ígéretre (Deut 18,18; vö. Jn 1,21.25; 4,19; 7,40) és a hozzá társított királyi szerepre (Deut 35,5; vö. Jn 1,49; 12,13.15). A prófétai és messiási kategóriák átfedésbe kerültek az eszkatologikus váradalmakban. A mózesi prófétai ígétről ld. bővebben: MEEKS, Wayne A.: *The Prophet-King, Moses Traditions and the Johannine Christology*, Leiden, Brill, *Supplements to Novum Testamentum* 14, 1967, 125–129, 137–138, 147–150, 173, 198–200, 220–26.; A qumráni tekercsekben is találunk utalást rá: 1QS 9.11.; Vö. 1Makk 4,46; 2Kor 3,6-18; Ant 4.327. (magyarul: FLAVIUS: *A zsidók története*, 42.); Ant 20.169-171. (magyarul: Uo., 233.); Bel 2.261-263. (magyarul: FLAVIUS: *A zsidó háború*, 150).

8 Vö.: Mt 14,22-33; Mk 6,45-52.

9 A természeti csodák krisztológiai vonatkozásai más evangéliumokból is ismertek, pl. Mk 4,41.

10 Bibliai példák a táplálék megszorítására: 1Kir 17,14-16; 2 Kir 4,3-6.

11 KEENER: i. m., 672.; BULTMANN, Rudolf: *The History of the Synoptic Tradition*, transl. MARSH, John, Oxford, Blackwell, 1968, 234–238. számos példát hoz a zsidó, a hellén és keleti hagyományból a kenyérszaporításról (Kélszosz a pogány mágusról) szóló csodatörténetekre, vagy a vízen járásra (pl. Dión Khrüszosztomosz Xerxészről).

gában a személyben válik nyilvánvalóvá”.¹² A szabaduláscsodák, vagy mentő csodák (rescue miracles) az epifániák közé tartozó egyik csoport: az istenség beavatkozásának, megjelenésének és szabadításának élményét jelentette. Ez a hellén és a zsidó felfogásban egyaránt megjelenik.¹³ A zsidó hitvilágban látunk rá példát, hogy a viharokat bűnbánattal vagy imával lehetett lecsendesíteni (pl. Jónás 1,12–15),¹⁴ aki pedig a vízen jár, az csakis az Egy Isten lehet, ahogyan a Jób 9,8-ban olvassuk: „egymaga feszítette ki az eget, lépdel a tenger hullámhegyein”.¹⁵ János ennek az ismeretére apellál, amikor az olvasóknak – nekünk – is bizonyosságul szánja a történetet.

A beszámolót nem önmagáért szerepelteti ezen a helyen János, ezért nem értékelhetjük önmagában sikertörténetnek, pusztán azért, mert a találkozás után a hajó teleportálásszerűen hirtelen partot ér,¹⁶ és minden elcsendesül, elrendeződik. Arról nem értesülünk, hogy a tanítványok mit szoltak az erős ellenszélről háborgó tengerhez, de arról igen, hogy a különös látványtól megrémültek. A réműletet átélő tanítványok jelenetnek feszültségét nem Jézus felismerése oldja fel, mintha a felismerés eredményeképpen a hajóba való beinvitálás szándéka helyrebillentené „a kizöklent időt”. Különben is messziről látták, hogy Jézus az, aki közeledik. A jelenet feszültségét az adja, hogy az emberi tapasztalás határait felfeszítve a jelenlévők teofániát élnek át. A feszültséget pedig egyedül az oldja fel, hogy a teofánia az inkarnáció valóságában megragadható közelségbe kerül abban a pillanatban, amikor Jézus megszólítja a tanítványokat, „az övéit”. Ez nem a tanítványok érdeme, nem az ő szélfúttá hitükön van a hangsúly, hanem Jézus személyének az isteni megnyilvánulásán, mint ige, mint λόγος. Ennek a nyelvi eseménynek a révén következik be a megbékélés, a dolgok helyreállása.

A természeti csodák halmozása a krisztológiai irányú építkezés sajátja a fejezetben. Ugyanakkor az érem másik oldalaként emberi vonatkozásban az evangélista törekszik a követés, a tanítványság fogalmának, mibenlétének a kontrasztos megvilágítására. Jánosnál az igazi tanítvány nem az, aki követni kezdi Jézust, hanem az, aki mindvégig kitart mellette.¹⁷ A hatodik fejezet természeti csodákban megmutatott „jelei” ilyen értelemben súlyos próbák, amik szívükben leleplezik a Jézus körüli embereket,¹⁸ és végül számukban megrostálják őket. Az isteni próbatétel motívuma át- meg át- szövi a Szentírást,¹⁹ amelyek között arra is találunk példát, hogy a nagyobb, keményebb próbatételeket kisebbek előzik meg, a felkészítés céljával.²⁰ Jézus szintén próbára teszi a tanítványok hitét,

hogy felkészítse őket egy még nagyobb próbatételre, ti. a kereszt majdani botrányára.²¹ A fejezet azzal zárul, hogy a természeti csodákkal elővezetett messiáskép tablószerű felvonultatása után és a konvencionális istenképet és morális határokat megkérdőjelező manna beszéd után János-Jézus megkérdezi a tanítványait, hogy (mind)ezek után vajon ők is elfordulnak-e tőle. És bár tudjuk, hogy Jézusnak sok tanítványa nem vette sikerrel ezt a próbatételt (6,66), s Simon Péter János szócsöveként szólal meg, és a bizonyosság és elköteleződés elszántságával koronázza meg az egész fejezet mondanivalóját.

A midrási homília szerkesztési sajátosságai egy különleges rabbinikus exegézisben

6,22–58. A manna beszéd

A két előkészítő célú, a tanítványok hitét megpróbáló csodatörténet után helyezi el a jánosi redaktor az úgynevezett „manna beszédet” (6,22–58). A 22–30. versek egyik funkciója, hogy a körülállókat „jelhívökként” mutassa be: „Erre megkérdezték tőle: És te milyen jelt mutatsz, hogy miután láttuk, higgyünk neked? Mit cselekszel?” (30) Ezzel ráerősít a jánosi ironiára, amit már az evangélium elején kinyilvánított, hogy a jeleket nagyon is ismerő, messiási váradalomban égő zsidóság nem ismerte fel, nem fogadta be Jézust (Jn 1,10–11).²² A másik funkciója, hogy a szakaszban lejátszódó párbeszéd végén elhangozzék a Exod 16-ra való utalás, amely a fejezet második felében kifejtett rabbinikus exegézis kiindulópontját képezi.²³ Így a Jn 6,31b-ben felidézett ószövetségi rész a fejezet gerincén csillog, mintegy összekötő láncszem a fejezet két fő része között, a természeti csodákkal való felvezetés és a midrási homíliában előadott krisztológiai tanítás között.

A tudományos vélemény megosztott a szakasz egységét illetően. Néhányan úgy vélik, hogy az 51–59. részek talán későbbi betoldás, vagy egy olyan hagyomány, ami eltér az evangéliumtól.²⁴ Ez nem elképzelhetetlen Jánosnál, hiszen a két csodatörténethez miért ne társulhatna két magyarázat is. A jelen tanulmányban azonban inkább azt a véleményt osztjuk, mely szerint a 6,32–58 egy jól megkomponált irodalmi egység. Peder Borgen 1960-as évek elején megjelent tanulmánya,

21 KEENER: i. m., 665.

22 Uo., 685.: „But John is more interested in their ignorance of Jesus’ ultimate place of origin.” („János azonban jobban érdekli a tudatlanságuk Jézus végső származását illetően.” [Saját fordítás])

23 Bár a tanulmányban a Exod 16,4-et választottuk viszonyítási pontként az exegézishez, megjegyzendő, hogy a tudományos vélekedés szerint több ószövetségi igehely is szóba jöhet, hogy melyikre utalhat vissza a 6,31b, pl.: Exod 16,4.15.35; Deut 8,3, 16; Num 11,6-9; Józ 5,12; Neh 9,15.20; Zsolt 78,24; 105,40; Péld 9,5; Bölcs 16,20. A tudományos konszenzus szerint ezek a legvalószínűbbek: Exod 16,4ab.15cd; Zsolt 78,24b; Neh 9,15a. RYTEL-ANDRIANIK, Paweł: *Manna – Bread from Heaven, Jn 6:22-59 in the Light of Ps 78:23-25 and Its Interpretation in Early Jewish Sources*, ed. ADAMCZEWSKI, Bartosz, Frankfurt am Main, Peter Lang, 2017, 85–94.

24 KYSAR, Robert: *John*, Minneapolis, Augsburg Press, *Augsburg Commentary on the New Testament*, 1986, 101, 107, 109.; PERRY, John M.: *The Evolution of the Johannine Eucharist, New Testament Studies*, 39. évfolyam, 1993/1, 22–35.

12 THEISSEN, Gerd: *The Miracle Stories of the Early Christian Tradition*, transl. McDONAGH, Francis, Philadelphia, Fortress Press, 1983, 94.

13 Pl. A Dioskurosokhoz, in *Homéroszi himnuszok*, ford. DEVECSERI Gábor, Budapest, Új Idők Irodalmi Intézet RT (Singer és Wolfner), 1948.

14 Több példa között említi BULTMANN: i. m., 234–236.; és KEENER: i. m., 672–674.

15 Ld. még Zsolt 77,20.

16 Vö.: ApCsel 8,39; 1Kor 18,12; Ez 3,14; 8,3; 11,1.24; 37,1; 43,5.

17 KEENER: i. m., 665.

18 Vö.: Jézus, a szívek ismerője: Jn 2,25; 6,61.

19 Pl. Gen 22,1; Exod 15,25; 15,4; 20,20; Deut 13,3; Bír 2,22-3,1; 7,4; 2Krn 32,31; Jer 17,10; 20,12.

20 Pl. Dán 1,8-16; 3,16-18; 6,10.

*Observations on the Midrashic Character of John 6,*²⁵ máig meghatározza a János 6-ról szóló tudományos álláspontot. A mannabeszédet illetően megállapítja, hogy a 6,31b-ben található ószövetségi idézet (Exod 16,4) ismétlődő parafrázisait olvashatjuk a 6,32–58 közötti szakaszban. A tanulmányt ihlető igeversre (6,53) nézve egyetértünk Borgennel, hogy az 51–59-es szakasz nem interpoláció, hanem a tematikai egység szerves része, amit a szóhasználat és gondolati logika alátámaszt. Ezt a következőkben bizonyítani fogjuk.

Borgen szerint a midrási homiletikára jellemző szerkesztésmódot figyelhetjük meg a beszédet alkotó parafrázisok egymásba fűződése révén.²⁶ Az egybefűzés eszköze tehát a 31b-ben felidézett ószövetségi ige helyszavainak variált ismétlése a 32–58 szakaszban: ἄρτον ἐκ τοῦ οὐρανοῦ ἔδωκεν αὐτοῖς φαγεῖν. A 48. versig ezek a szavak dominálják az exegézist: kenyér (ὁ ἄρτος) – az égből/alászálló (ἐκ τοῦ οὐρανοῦ/καταβαίνω) – ad (δίδωμι), majd a 49. versből megjelenik az enni – rágni (φαγεῖν/ἔσθίω – τρώγω) szó is, ami központi szerepben lesz a továbbiakban.²⁷ Így a vissza-visszatérő szavak organikus hálót képeznek, így tartva egységben a teljes szakaszt, míg az egyes előfordulások minden alkalommal új exegetikai láncszemet jelentenek.

A parafrázisok felépítésének legmeghatározóbb eleme az érvelési logika látványos alakzatba rendeződése, ami formula szerint mutatkozik több alkalommal: az (1) ószövetségi idézetet egy exegetikai funkciót betöltő (2) οὐ–ἀλλά ellentétező mondatpár követi, amit egy (3) γάρ–ral bevezetett magyarázó rész támaszt alá.²⁸ A midrási formula világosan látszik a 32–33. versekben:

- (1) ³¹[...] „Mennyei kenyeret adott nekik enni.” (³¹ἄρτον ἐκ τοῦ οὐρανοῦ ἔδωκεν αὐτοῖς φαγεῖν.)
³²[...] Bizony, bizony, mondom nektek, (ἀμὴν, ἀμὴν λέγω ὑμῖν,) (2a) nem (οὐ) Mózes adta nektek a mennyei kenyeret, (οὐ Μωϋσῆς δέδωκεν (νά-
 τάν ἡ) ὑμῖν τὸν ἄρτον ἐκ τοῦ οὐρανοῦ,) (2b) hanem (ἀλλ') az én Atyám adja nektek az igazi mennyei kenyeret. (ἀλλ' ὁ πατήρ μου δίδωσιν (νότιν ἡ) ὑμῖν τὸν ἄρτον ἐκ τοῦ οὐρανοῦ [τὸν ἀληθινόν-])

25 BORGEN, Peder: *Observations on the Midrashic Character of John 6*, *Zeitschrift für die Neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde der Älteren Kirche*, 54. évfolyam, 1963/3–4, 232–240.

26 Uo., 232.; A parafrázisok láncszerű egymásba fűződése rokonságot mutat a korban egy másik általános gyakorlattal, aminek megfelelően két szentírási szakaszt összekapcsoltak, amennyiben legalább egy közös szó található volt bennük, és azok legtöbbször hasonló tartalmúak voltak. Ezt a technikát nemcsak egy adott bibliai szakasz magyarázatánál alkalmazták, hanem egy szövegnek egy másik irodalmi alkotásban való felhasználásánál is. Az egyik szöveg egy részét gyakran a másik szöveg egy részével helyettesítették, vagy kiegészítették – RYTEL-ANDRIANIK: i. m., 93.

27 BORGEN: i. m., 232–233.; A görög igék szótári alakja Sg/1. A magyar fordításban nem ez a megszokott.

28 Uo., 233.; Borgen rámutat, hogy a palesztinai midrásban ennek a kontrasztmintának a változata az ηκαρ — κα (do not read — but). A kontrasztformulára példaként említi a Mekilta Exodus 16,5-öt és Philónt (*Quod deterius potiori insidiari soleat*, 47–48, in COLSON, H. – WHITAKER, G. H. (ed.): *Philo with an English Translation*, Volume I–IX, London, *The Loeb Classical Library*, 1929–1941.)

- (3) ³³Mert (γάρ) az Isten kenyere a mennyből száll le, és életet ad a világnak.²⁹ (³³ὁ γὰρ ἄρτος τοῦ θεοῦ ἐστὶν ὁ καταβαίνων ἐκ τοῦ οὐρανοῦ καὶ ζωὴν δίδουσι τῷ κόσμῳ.)

Ebben a szakaszban János-Jézus exegézisének újszerűsége annak tulajdonítható, hogy az ószövetségi idézetnek egy új olvasatát adja a héber szöveg midrási mintára alkalmazott korrekciója révén. A kulcs a δίδωμι (adok) szó nyelvtani alakja, aminek a pontosítására akkor derül fény, ha a görögből visszafordítjuk héberre. Borgen a radikálisok vokalizációját vizsgálva megállapítja, hogy János ezúttal a maszoréta szövegtől eltérő szövegvariáns alapján értelmez.³⁰ Jézus nemcsak Mózeset és az Atyát mint a manna forrásait állítja szembe (32. vers), hanem a δίδωμι perfektumi alakját (νά-
 τάν ἡ) a héber participiumi alakkal (νότιν ἡ), amit a görög mondat szerkesztés imperfektumi állítmánnyal ad vissza. Ezt támogatja, hogy a magyarázó részben (33. vers) megismétli a görög imperfectumi alakot, ezúttal participiumban.³¹ Az Atyától származó, mennyből alászálló, életet adó kenyér a δίδωμι szó által nyelvtanilag a hallgatóság mindenkor jelenéhez kapcsolódik. Figurális értelmezésben az ószövetségi idézet immár az időn átívelő jézusi előképpé (typos) változik át. Erre a mindenkor jelenidejűségre felfűződve Jézus önmagát azonosítja az élet kenyereként a 6,35b-ben (ἐγὼ εἰμι ὁ ἄρτος τῆς ζωῆς), ami egyben egy újabb parafrázis felütése.

A 35–40. szakaszban kifejtésre kerül, hogy Jézus mi módon azonosítja magát az élő kenyérral, a táplálék képi síkjára az élet fogalmi síkjával társul (nem éhez meg / οὐ μὴ πεινάσῃ; nem szomjazik meg / οὐ μὴ διψήσῃ). Mindebben meghatározó tényező Jézus személyének kapcsolati dinamizmusa, amit a mennyből származó/alászálló kenyér iránysága (az égből alászálló kenyér / ὁ ἄρτος ὁ καταβαίνων ἐκ τοῦ οὐρανοῦ), a Jézushoz való odamenés/odajövés (az énhozzám jövő / ὁ ἐρχόμενος πρὸς ἐμέ) és az Atya akarata szerinti elküldése jellemez (az engem elküldő akarata / τὸ θέλημα τοῦ πέμψαντός με). Míg a szakaszban az ellentétező szerkesztés gyakori elem (οὐ μὴ/οὐχ – ἀλλ'), a 39–40. versben ismét megfigyelhető a szabályos, háromtagú midrási kontrasztformula:

- (1) A 31b-re visszavezetve a 35. és 33. verseken át: Jézus az Atya akarata szerint adott/küldött kenyér/élet.

³⁹Annak pedig, aki elküldött engem, az az akarata,

29 A dőlten szedett szavak az ószövetségi idézet szavaiból kiinduló intertextuális hálót mutatják.

30 BORGEN: i. m., 235.; Kitér rá, hogy János máshol is tetten érhető e tekintetben, pl. a Jn 12,40-ben, ahol az Ézs 6,10-re reflektál, valamint elfogadott a nézet, hogy a Jn 1,51 rabbinikus exegézis alapján értelmezi az Gen 28,12-t. Borgen az álláspontját a következőkre alapozza: BURNEY, C. F.: *The Aramaic Origin of the Fourth Gospel*, Oxford, Clarendon Press, 1922, 115, 120–121.; DAHL, N. Alstrup: *Kristus, jødene og verden etter Johannesevangeliet*, *Norsk teologisk tidsskrift*, 60. évfolyam, 1959, 189–203, 193.; ODEBERG, H.: *The Fourth Gospel Interpreted in Its Relation to Contemporary Religious Currents in Palestine and the Hellenistic-Oriental World*, Uppsala – Stockholm, Almqvist and Wiksell, 1929, 35.

31 Borgen felhívja a figyelmet rá, hogy a héber participiumi alak visszatér jövő időre vonatkoztatva is az 51. versben: ὁ ἄρτος δὲ ὄν ἐγὼ δώσω (νότιν ἡ) ἢ σὰρξ μου ἐστὶν [...]. BORGEN: i. m., 234.

- (2a) hogy abból, amit nekem adott, semmit se (μη)³² veszítsek el,
 (2b) hanem (ἀλλ') feltámasszam az utolsó napon.
 (3) ⁴⁰Mert (γὰρ) az én Atyámnak az az akarata, hogy annak, aki látja a Fiút, és hisz benne, örök élete legyen; én pedig feltámasztom azt az utolsó napon.

Szintén a midrási homiletikára jellemző az a mintázat, ami az exegetikai vita felépítésében mutatkozik. Az általános szerkezet ez: (1) ószövetségi utalás; (2) értelmező állítás; (3) szembeállítás, ellenvetés; (4) az értelmező állításra való visszautalás, megismétlés; (5) az ellenvetés cáfolata/megválaszolása, a probléma megoldása, a konklúzióban formai visszacsatolás az értelmező állításra.³³ Ez a fajta szerkesztésmód megfigyelhető a Jn 6,41–48 szakaszban a rabbinikus exegézis felépítésében: A kiindulópont a 31b-ben található (1) ószövetségi idézet, amelynek az ismételt (2) értelmezését olvassuk a 41. versben: „Én vagyok az a kenyér, amely a mennyből szállt le.” (ἐγώ εἰμι ὁ ἄρτος ὁ καταβάς ἐκ τοῦ οὐρανοῦ.) A 33., 35. és 38. versekhez való visszacsatolásnak az összefűzésen túl tisztázó és nyomatékosító funkciója van, valamint az eddigiek összefoglalásaként előrelendíti a szöveg építkezését. Mivel Jézus állítása zúgolódást váltott ki a hallgatóságból, az ellenvetés a hallgatóság gyarló hitét – lelki vakságát, értetlenségét leplezi le: Jézus vér szerinti származása kerül (3) szembeállításra (4) a mennyből való származásával. Jézus (5) válaszában láncszemkéként visszaköszönnek a 35–40-ben kifejtett parafrázis szavai: (προς)ἔρχομαι, ὥραω/θεωρῶ, πιστεύω, πέμπω, valamint ismét találkozunk az ἀναστήσω αὐτὸν ἐν τῇ ἑσχάτῃ ἡμέρᾳ gondolatritmusával (6,39.40), ami a θέλημα echója is egyben. A szakasz a 48. versben zárul, és visszaismételi a 35. versben már elhangzott parafrázist: ἐγώ εἰμι ὁ ἄρτος τῆς ζωῆς. Az ismétlés révén a 33. vershez is visszacsatolás történik. Ezáltal keretbe helyezi és nyugvópontra juttatja az eddigi érvelést, lehetővé válik a továbblépés.

- (1) A 31b-re visszavezetve a 38., 35. és 33. verseken át: Jézus az Atya akarata szerint az Atyától/mennyből alászálló/küldött kenyér/élet.
 (2) ⁴¹ [...] ezt mondta: Én vagyok (Ἐγώ εἰμι) az a kenyér, amely a mennyből szállt le.
 (3) ⁴² És azt kérdezték: Nem Jézus ez (οὐχ οὗτός ἐστιν), József fia, akinek ismerjük apját és anyját?
 (4) Akkor hogyan mondhatja (πῶς νῦν λέγει): A mennyből szálltam le?
 (5) ⁴³Jézus így válaszolt nekik: Ne zúgolódjatok egymás között!
⁴⁴Senki sem jöhet énhozzám, ha nem vonzza őt az Atya, aki elküldött engem.

³² A koiné görögben a ἴνα kötőszó után a tagadószónak ez az alakja használatos.

³³ Borgen: i. m., 236–237.; Párhuzamok a midrási exegézis általános felépítésére: Mekilta Exod 12,2 és Philón Gen 17,16-ra adott értelmezése (*De mutatione nominum*, 141a, 142b–144).

[...]

⁴⁷Bizony, bizony, mondom nektek (Ἀμὴν ἀμὴν λέγω ὑμῖν): aki hisz, annak örök élete van.

⁴⁸Én vagyok (Ἐγώ εἰμι) az élet kenyere.

A parafrázist lezáró 48. vers egyben expozíciója a következő szakasznak is (49–58). Erre támaszkodnak a 49. és az 50. versek, amelyekben először jelenik meg a 31b ószövetségi idézetből még hátralévő kifejtendő szó: 'enni' (φαγεῖν//τρῶγω), az égből alászálló kenyér elfogyasztásának, megevésének az értelmezése, összefüggésben az élettel – és halállal. A következőkben egyértelműen ez a szempont dominálja az érvelést. A 49–50. versekben János-Jézus az Exodus-történetre való visszautalás segítségével ismét egymás mellé helyezi a múlt és a mindenkori jelen idősíkját, amiben a halál és az élet kizárólagossága a mannában ölt testet.

Amint a 41. versben a midrási szerkezeti egységet a hallgatóság zúgolódása (Ἐγόγγυζον) vezeti be Jézus szavai miatt, az 52-ben ugyancsak ezt látjuk (Ἐμάχοντο). Fontos észlelnünk, hogy a feszültség egyre növekszik az exegézis során. Mi lehet ennek az oka? Jézus önmagára mutatva beszél az 50. versben. A οὗτός (ez) mutató névmás nyelvtanilag a ὁ ἄρτος (kenyér) szóhoz van egyeztetve, ugyanakkor a rámutatás révén magára Jézusra értendő. Annál inkább, mivel az 51. vers kifejezetten az ἐγώ εἰμι (én vagyok) szószerkezettel kezdődik. Borgen úgy véli, hogy ez a bevezető szószerkezet is egy a midrásra jellemző formula. Hasonlóképpen az ἀμὴν ἀμὴν λέγω ὑμῖν kezdetű, szintén formula szerinti közlések is. A formula használata előírnyozza, hogy egy ószövetségi szó azonosítása következik egy személlyel vagy alakkal.³⁴ Erre több alkalommal látunk példát a mannabeszéd-parafrázisokra felfűzött exegetikai érvelésében (6,35.41.48.51). A formulával bevezetett kijelentés ezúttal a legteljesebb tartalommal hangzik el: „Én vagyok az az élő kenyér, amely a mennyből szállt le” (ἐγώ εἰμι ὁ ἄρτος ὁ ζῶν ὁ ἐκ τοῦ οὐρανοῦ καταβαίνων – 6,51a). Jézus egyes szám első személyben beszél, és magára értelmezve alkalmazza az ószövetségi idézet szavait, így azokat immár a saját személye fogja egységbe, és tömöríti egy entitássá. A mutató névmás markánsan denotatív használata (6,50) – amit feltehetően határozott kézmozdulat is kísért –, és az egyes szám első személyű, formális bevezetésű megnyilvánulás (6,51) az égből alászálló kenyér és Jézus azonosításának, azonosulásának eseménye. Jézus a táplálék materiális jegyeit felidézve és kisajátítva azonosítja önmagát, fizikai teljességében a testét – húsát (σάρξ) – a kenyérral mint táplálékkal, miközben a fizikai törvényeken túlmutató dimenziót nyit meg az ember számára (feltámasztom, meg ne haljon, a világ életéért). A δίδωμι szó szisztematikus megismétlése (6,51) visszacsatolás az exegetikai érvelés elején elhangzottakra: az égből alászálló kenyér adása, amit még a 32. versben az Atya adott, ezúttal Jézusnak egyszerre önmaga adását mint ágenst és önmagát adását mint tárgyat is jelenti: ὁ ἄρτος ὃν ἐγὼ δώσω ἢ σὰρξ μου ἐστιν. A táplálás életet adó cselekedet, és a táplálék éltető erő. Mindkettő alanya és tárgya maga Jézus.

³⁴ Borgen: i. m., 238.; Vö. Keresztelő János szavai Jn 1,23-ban.

A körülállókra mindez kétségtelenül rendkívüli benyomást tett: az inkarnáció nyelvi eseményének voltak tanúi, és kaptak meghívást arra, hogy részeseivé váljanak: „Aki eszi az én testemet, és issza az én véretem, az énbennem marad, és én őbenne.” (6,56).

A 6,53-ban Jézus kijelentése megdöbbentően hat: nincs abban élet, aki nem eszi az Emberfia testét, és nem issza az ő vérét. A hallgatóság számára abban a helyzetben Jézus radikális szavainak a megrázó, megbotránkoztató erejét a metaforán túlmutató, konkrét-ságában lehengerlő s egyszersmind megfoghatatlan megnyilvánulás adja. Az evés és ivás test és vér vonatkozásában olyan hiperbolikus kép, amely szakrális területre vezet a Jézusra figyelőt, és a liminalitás³⁵ helyzetébe kényszeríti. Egyszerre tapasztalható a határbontás és a határépítés pszichés megpróbáltatása a spirituális térben. A háttérben a János-Jézus teológiai rendszerében hangsúlyos fogalom, a kitartó „maradék” fogalma működik.

Az egész parafrázis abban az ellentétező keretben van elhelyezve, hogy az atyák mannát ettek és meghaltak, de aki a mennyei mannát eszi, örökké él (49–50, 58). A fent említett midrási kontrasztszerkezet, a mondatkezdő formulával együtt, megfigyelhető ebben a szakaszban is:

(1) A 31b-re visszavezetve a 49., 41., 35. és 33. verseken át: a világnak (τῷ κόσμῳ) / a világ életéért (ὑπὲρ τῆς τοῦ κόσμου ζωῆς) adott kenyér – amit Jézus ad (δώσω/καταβαίνων ἐκ τοῦ οὐρανοῦ) – az ő teste (ἡ σὰρξ μου).

⁵³Bizony, bizony, mondom nektek (ἀμὴν ἀμὴν λέγω ὑμῖν):

(2a) ha nem (μὴ) eszitek az Emberfia testét, és nem (μὴ) isszátok a vérét, nincsen élet tibennetek.

(2b) [hanem - ἀλλὰ] ⁵⁴Aki eszi az én testemet, és issza az én véretem, annak örök élete van, és én feltámasztom őt az utolsó napon.

35 A liminalitás a strukturalizmus egyik fogalma, a marginalitással rokon, olykor szinonim fogalom. A liminális, liminalitás fogalmak a latin limes (határ, mezsgye) szóból erednek. Victor Turner koncepciója alapján „a liminalitás röviden átmeneti helyzetet jelent [...]. A Van Gennep nyomán átgondolt átmeneti rítus során „olyan létállapotot jelöl, melyben a személy (vagy egy csoport) helyzetét a sem ide, sem oda nem tartozás jellemzi, és amely ilyen módon egyfelől kiemeli őt (őket) a társadalom általános elvárásrendszerének kötöttségei alól, ugyanakkor az érintetteket meg is fosztja a szabad és résztvevő jellegű társadalmi cselekvés lehetőségétől.” TURNER, Victor: *A rituális folyamat. Struktúra és anti-struktúra. A Rochesteri Egyetemen 1966-ban tartott Lewis Henry Morgan-előadások*, Budapest, Osiris Kiadó, 2002, 195.; „A rituális szubjektum olyan kulturális területen halad át, amely alig vagy egyáltalán nem emlékeztet a múltbéli vagy az eljövendő állapotra” Uo., 107.; „A liminalitás tehát egyidejűleg kizárótságot és felülemelkedettséget teremt, egészen addig, míg ez a liminális léthelyzet meg nem szűnik, és a társadalom újra magába nem fogadja a liminális fázison átesett ágenseit.” Uo., 195.; John Dunnill a liminális teret szakrális térnek, a szent közegének értelmezi. DUNNILL, John: *Covenant and Sacrifice in the Letter to the Hebrews*, Cambridge, Cambridge University Press, *Society for New Testament Monograph Series* 75, 1992, 242.; GENNEP, A. van: *The Rites of Passage*, London, Routledge – Kegan Paul, 1960, 242.

(3) ⁵⁵Mert (γὰρ) az én testem igazi étel, és az én vérem igazi ital. ⁵⁶Aki eszi az én testemet, és issza az én véretem, az énbennem marad, és én őbenne. ⁵⁷Ahogy engem az élő Atya küldött el, és én az Atya által élek, úgy az is, aki engem eszik, élni fog énáltalam.

⁵⁷Ez az a kenyér, amely a mennyből szállt le. (οὗτός ἐστιν ὁ ἄρτος ὁ ἐξ οὐρανοῦ καταβάς)

A zsidó bölcsességirodalom hatásai – kiegészítő szempontok

A mannesbeszéd zsidó hermeneutikai háttérén vizsgálódva az eddigi exegézist ki kell egészítenünk néhány további szemponttal, ami segít felderíteni Jézus radikális kijelentéseinek gyökereit. Borgen – elsősorban Philón nyomán – nagyban épít a zsidó értelmezésre, ami azonosítja a kenyeret a Tórával, azt pedig a mannával.³⁶ Jánosnál a mennyei kenyér a Tóra és a bölcsesség megelevenítő, életet adó képességével és funkciójában jelenik meg. A mennyei kenyér képe a Sínai-hegyi teofánia és az eszkatologikus asztalközösségre – evés, ivásra – való meghívás vonásai mellett kiegészül a bölcsességre való utalással is.³⁷ Az isteni megvilágosodásból részesülhet mindenki, aki odajárul őhozzá, – erre utalnak Jézus szavai a 6,44-ben, amit már a 37-ben megelőgez: „Senki sem jöhet énhozzám (ἐλθεῖν πρὸς με/προσερχομαι), ha nem vonzza őt az Atya, aki elküldött engem.” A 35. versben pedig ezeket a szavakat használja: „aki énhozzám jön (ὁ ἐρχόμενος πρὸς ἐμὲ), nem éhez meg (οὐ μὴ πεινάσει), és aki énbennem hisz (ὁ πιστεύων εἰς ἐμὲ), nem szomjazik (οὐ μὴ διψήσει) meg soha”. A zsidó bölcsességi hagyományok gyakran használt képei voltak az enni-inni, éhezni-szomjazni és az eljönni (ἐρχομαι) szavak. Amint láttuk, a midrási homiletikai építkezésben ezek a képek átszövik Jézus beszédét.

Az „aki énhozzám jön” (ὁ ἐρχόμενος πρὸς ἐμὲ) kifejezés egy sztereotip kifejezés Jánosnál, amit gyakran alkalmaz más szavakkal, gondolatokkal kombinálva.³⁸ A szinoptikusokkal való párhuzam mutatja, hogy a kifejezés a közös evangéliumi hagyományhoz tartozik: pl. Mt 19,14 „Engedjétek e kisgyermekeket [...], hogy hozzám jöjjenek” (ἄφετε τὰ παιδιά – ἐλθεῖν πρὸς με).³⁹ A Mt 11,28 („Jöjjetek énhoz-

36 BORGEN, Peder: *Bread From Heaven: An Exegetical Study of the Concept of Manna in the Gospel of John and the Writings of Philo*, Leiden, Brill, *Supplements to Novum Testamentum X*, 1965, 7–8. Borgen elsősorban Philón (*Moses* 1.201–202; 2.267) nyomán indul el, több szövegpárhuzam között említi a Mekilta Exod 16,4-et. Philónnal való összehasonlításban csak annyit említenek most meg, hogy János a bölcsesség perszonifikált vonásaira összpontosít (pl. Sg/1-es megszólaltatás, az „én vagyok” midrási formula, míg Philón a személytelen vonásokat aknázza ki a görög filozófiai viszonylatban: σοφία).

37 A Tóra, a Sínai-hegyi teofánia és a bölcsesség motívumainak összefűzése párhuzamot mutat a Prologussal. Ld. bővebben: SCHULZ, S.: *Komposition und Herkunft der Johanneischen Reden*, Stuttgart, Kohlhammer, *Beiträge zur Wissenschaft vom Alten und Neuen Testament V/1*, 1960, 31–36, 40–43.; HOWARD, W. F.: *Christianity According to Saint John*, London, Duckworth, 1943, 34–56.; BORGEN: *Bread from Heaven*, 156–7.; Bibliai példák az eszkatologikus váradalmakra: Hos 2,14–15; 11,10–11; Ézs 2,3; 12,2; 40,3.

38 Pl. Jn 5,40; 6,37.44.45.65; 7,37; vö. 6,37 ἦξει. Vö.: Különösen érdekes a 7,37, mivel ott felszólító módú alakban halljuk: ἐρχέσθω [πρὸς με].

39 Ld. még pl. Mk 10,14; Lk 18,16; Lk 6,47; 14,26 stb.

zám” Δεῦτε πρὸς με!) azért jelentős, mert ott egyértelmű utalás van a meghívásra, úgy, ahogyan a bölcsességi irodalomból ismert. Ilyen meghívással találkozunk a Péld 9,5-ben: „Jöjjetek, egyetek a kenyereimből, és igyatok fűszerezett boromból!” és a JézSir 24,19-ben is: „Jöjjetek hozzám, akik utánam vágyódtok, és teljete el a gyümölcsimmel.” A folytatás eszünkbe juttatja a Jn 6,35 táplálkozással és 6,56 birtoklással/részesüléssel kapcsolatos kijelentéseit („az énbennem marad, és én őbenne” – ἐν ἐμοὶ μένει καὶ ἔν ὑμῶν), valamint világos, hogy a táplálék képe mögött a bölcsesség és a Tóra áll: „²⁰Csak rám gondolni is edesebb a méznél, s engem birtokolni jobb a lépesméznél. ²¹Aki megízlel, még jobban kíván, s aki iszik belőlem, még jobban szomjazik. [...] ²³Ez mind áll az Istennel való szövetség könyvére, és a törvényre, amit Mózes adott nekünk, Jákob családjának öröksége gyanánt.” (JézSir 24,20–23) Megjegyzendő, hogy a 6,35-ben tett ígéret még radikálisabb, mivel az éhség és szomjúság megszűnését ígéri⁴⁰ Krisztusban. A 6,57-ben található „aki engem eszik” (ὁ τρώγων με)⁴¹ kifejezést a JézSir 24,21 echójának vélhetjük. A bölcsességi irodalomból még két példát idézünk, amelyekben a bölcsesség birtoklása az élet ígérete: Báruk 4,1: „Az Isten parancsának könyve az, a törvény, amely örökre megmarad. Aki megtartja, élni fog, aki elhagyja, meghal” és Péld 8,35: „Mert aki engem megtalál, az életet találja meg, és kegyelmet nyer az Úrtól.”

Az eddigi példák rámutatnak, hogy Jánosnál egyértelmű összefüggés van a bölcsességi irodalommal. Láttuk, hogy az evés – és ivás – motívuma meghatározó a 6,49–58-as szakaszban. Így a mennyei kenyérnek az evése az isteni bölcsességgel való táplálkozást, valamint a szentségi értelmezésben az eucharisztia evése és ivása a Krisztussal való betöltekezést jelenti. Az élet ígérete annak szól, aki ezt cselekszi – azaz eszik és iszik.

Konklúzió

Összegzőképpen megállapíthatjuk, hogy az eddigiekben bemutatott midrási szerkesztési jellemzők szemrevételezése segít feltárni azt a tágabb kontextust, amelyből nem ragadhatók ki önmagában Jézus szavai. A szavak radikálítása tény volt abban a helyzetben, amelyben elhangzottak. A körülállók számára a rabbinikus exegézis két okból volt megrázó: elsősorban azért, mert Jézus az ószövetségi ígehelyből kiindulva saját magára alkalmazta az exegézist, ami által megszűnt a távolság a szent szöveg és az ő személye között. A másik, hogy éppen azért, mert ez a távolság eltűnt, a szent szöveg, az ige, a λόγος megtestesülése nyelvi és fizikai valóságában liminális helyzetet teremtett. A liminális térben a biztonságából kikölkentett személyiség újrakonstruálódása zajlik,⁴² amelynek kimenetele olykor sikeres, olykor nem. Ezért nem csodálkozhatunk, hogy ezek után sokan elfordultak Jézustól (6,60). Mindez ráerősít arra a jánosi teológiai koncepcióra, amit az evangélista az evangéliumban visszatérően képvisel, hogy Jézus valódi megértésére és ezáltal a hiteles követésre csak a „maradék” képes.

40 Erre engednek következtetni az aoristos coniunctivus alakok.

41 A τρώγων szó nem semleges abban az értelemben, hogy a konkrét rágást, fogakkal történő elmozsolást jelenti. *Logeion.edu*, 2024. 06. 21., URL: <https://logeion.uchicago.edu/> Utolsó letöltés: 2024. 06. 21.

42 Ld. 35. l.

Ugyanakkor Jézus szavainak radikalitása a mai igeolvasó számára nem feltétlenül ennek a sajátos jellemzőkkel bíró rabbinikus exegézisnek a szisztematikus végiggondolásából adódik. Sokkal valószínűbb, hogy Jézus szavainak szó szerinti értelmezése van előtérben, és ez olyan imperativus terhet rója ránk, amely morálisan megrendítő. Azonban leveszi a terhet a vállunkról az, hogy az elmúlt kétez évben lezajlott dogmatörténet révén az eucharisztia felfogásának és gyakorlásának széles palettáját kínálja az egyház, Jézus teste és vére fogyasztásának a felelőssége a liturgikus rituáléban nem az egyén oldalán jelentkezik, hanem az egyházen. Az egyén számára ez ugyanúgy teremthet liminális helyzetet, viszont nem mellőzhető tényező, hogy az egész rituális esemény és annak megértése már a szentségi értelmezés felől történik. Ezzel a hermeneutikai szemüveggel az első századi keresztények még nem rendelkeztek, de az igaz, hogy akkor kezdett kialakulni.

Jézus szavainak radikalitása az első keresztények számára megbotránkozashoz vezetett a következők miatt: 1. a szó szerinti értelmezés mögött ott lappang a kannibalizmus morálisan megrendítő kérdésköre, ami a szentségi értelmezés (szakramentalizmus) felől közelít Jézus szavaihoz; 2. a korán kibontakozó, Jézus személyéről és természetéről folytatott vitát, a doketizmust⁴³ szintén sejtethetjük a háttérben, ami a krisztológiai értelmezés felől közelít. A kettő összefüggésére erősen gyanakodhatunk a hatodik fejezet alapján. James Dunn szerint⁴⁴ ugyanis némely keresztény tanítók a dokéták megcáfolására irányuló buzgóságukban elkezdtek túlhangsúlyozni a kenyér és a bor szó szerinti értelmezését és az üdvösséggel való kapcsolatát. A 6. fejezetnek ebben a megvilágításban két célja van: 1. folytatni a dokéták cáfolását, tehát hangsúlyt kap, hogy Jézus testi mivoltának jelentős szerepe van az üdvösségben; 2. egyensúlyba hozni a kenyér és bor, azaz Krisztus testének és vérének vételéről szóló tanítást, a túlzást visszametszeni, tehát Jézus isteni származása kétely felett áll.

Mindent egybevetve különösen fontos, hogy János úgy szervezi a jelenetet, hogy a hatalmas zúgolódásra reagálva Jézus szájába adja a 6,63-ban elhangzó, korrekтивumnak szánt szavakat: „A Lélek az, aki életre kelt, a test nem használ semmit: azok a beszédek, amelyeket én mondtam nektek: Lélek és élet.” A jelen tanulmányban nincs rá mód, hogy részletesebben foglalkozunk Jézus 6,53-ban elhangzott szavainak szentségtéológiai értelmezéstörténetével. Ez egy következő tanulmány célkitűzése.

43 „A doketizmus (g. *dokein* = látszani) a gnózis talaján született tanítás. A doketisták tagadják Jézus földi testének fizikai realitását. Ebből következően elutasítják valóságos szenvedésének lehetőségét. A krisztológiai kérdés doketista megoldása (az ebjonita megoldás ellenpólusaként): Krisztus testi léte illúzió. A doketizmus már az ÚSZ korában is probléma volt, majd a 2. szd. nagy vitáinak témája lett.” Doketizmus, in Dr. BARTHA Tibor (főszerk.): *Keresztény Bibliái Lexikon*, Budapest, Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, 1993, URL: <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-keresztyn-bibliai-lexikon-C97B2/d-C9AC0/doketizmus-C9B15/> Utolsó letöltés: 2024. 06. 21.

44 DUNN, James D. G.: John VI – A Eucharistic Discourse?, *New Testament Studies*, 17. évfolyam, 1971/3, 328–338.